

Az átmeneti társadalom

Gondolatok a bukás elméleti tanulságairól*

A hazai marxista filozófiai hagyomány értékes – noha többé vagy kevésbé a feledés homályába merült – teljesítményeinek felelevenítését célozza az Eszmélet 99. (2013. őszi) számának Dokumentum rovatában elindított sorozatunk, amelyben ezúttal Rozsnyai Ervin (1926–2012) jelentős marxista filozófusnak az átmenetre vonatkozó fejtegetéseit adjuk közre – anélkül természetesen, hogy nézeteit minden vonatkozásban osztanánk.

A szerkesztőség

*

Az emberek maguk formálják történelmüket, de készen talált körülmények között.¹ A szubjektív és objektív tényezők történelmi dialektikájának ez a tömör marxi megfogalmazása a szocialista forradalomra is érvényes. A forradalomnak meg kell birkóznia a „készen talált körülményekkel”, a kapitalizmus és a több ezer éves magántulajdon gyötrelmes örökségével. A legnehezebben felszámolható örökség: a tőkés árutermelés által tőkélyig kidolgozott *egylenlőtlen társadalmi munkamegosztás*.

1. Az átmeneti korszak szükségessége

Hogy a munkamegosztás öröksége mit jelent a gyakorlatban, azt szemléletesen mutatja a szovjet példa.

A cári Oroszország éppen elmaradottsága miatt válhatott az imperializmus láncában a leggyengébb szemmé, a szocialista forradalom

* A tanulmány a szerző *Miért kell nevén nevezni?* (Gondolatok a bukás elméleti tanulságairól.) c. művének (Budapest, szerzői kiadás, 2007) tömörítése, a mű 6–37., 53–54. és 89–91. oldalai alapján; jelentős rövidítésekkel, a kihagyott részek, mondatok jelzése nélkül és az eredeti kurzív kiemelések egy részének megszüntetésével. A tömörítés Farkas Péter munkája – közreműködését ezúton köszönjük (a szerk.).

szülőhelyévé. A fejlődésbeli fogyatékoságok azonban, amelyek megkönnyítik a hatalom megragadását, előnyből hátránnyá lesznek az új társadalom felépítésekor – különösen akkor, ha a forradalom egy félbarbár paraszti országban győz, amelynek elszigetelten, ellenséges gyűrűben kell gondoskodnia önvédelméről. Az önvédelmi szükségletek feszített ütemű iparosítást diktáltak, olyan munkások tömeges bevonásával, akik faluról jöttek fel a városokba – sőt, gyakran magát a várost is nekik kellett felépíteniük –, a gyári munkát és fegyelmet hírből sem ismerték, sokszor az írás-olvasást is csak új munkahelyükön, felnőtt fejjel kezdték elsajátítani. A háborúban kivézett ország gyér erőforrásai csak a legszigorúbb központosítás révén tették lehetővé a kormányzat számára, hogy beszeresse a szükséges, hatalmas mennyiségű korszerű technikát, kiemelt bérezéssel alkalmazza külföldi szakemberek tízezreit, gondoskodjon a hazai szakemberek egész seregének felkészítéséről, végrehajtsa a kultúra mélyre ható, példátlanul széles körű forradalmát, megszervezze és élelemmel, ruházattal, jól képzett tisztekkel, rendszeresen megújítandó, hatékony fegyverzettel lássa el a munkáshatalom megvédelmezésére hivatott fegyveres erőket. Mindez nyilván megvalósíthatatlan lett volna hierarchikus felépítésű társadalmi munkaszervezet nélkül, amely egyedül képes az erők koncentrálására, tervszerű elosztására, de még a legelemibb gyári fegyelem biztosítására is.²

Ma már tapasztalati tényként könyvelhetjük el, hogy a kizsákmányoló tulajdon forradalmi kisajátítása azonnal gyökeresen átalakítja a régi típusú munkaszervezetet. Ami korábban a tőke magánhaszna volt, az szinte egyik pillanatról a másikra felhasználhatóvá válik mind a szocialista felhalmozás céljaira, mind a legsürgetőbb anyagi, szociális és kulturális tömegszükségletek kielégítésére. Új távlatok nyílnak az egykori elnyomottak előtt, a forradalom emancipációs programja lerakja az önkéntes társadalmi kooperáció anyagi és kulturális alapjait. Megjelennek az együttműködés új formái, amelyekben az egyes munkás kényszer nélkül kapcsolódik a társadalmi összmunkába, mintha természetes életfunkciót végezne, és közösségi lény módjára, legalább olyan gondosan kezeli a rábizott köztulajdont, mint saját személyi tulajdonát.

Az öröklött munkamegosztás lebontásáig azonban hosszú még az út. Nem lehet egyik napról a másikra megteremteni a feltételeit annak, hogy a megerőltető és egészségtelen munkákat emberek helyett mindenütt gépek végezzék, hogy mindenkinek olyan munkája legyen, amely tehetségeinek és képességeinek leginkább megfeleljen, hogy elsimuljon a munka és az élvezet antagonizmusa, és a munka a fizikai létfenntartás kényszerű eszközéből mindenki számára létszükségletté, az önkifejezés és önmegvalósítás természetes módjává, vagy legalábbis a társadalom iránti elsőrendű kötelességgé váljon. A termelőeszközök köztulajdonba vétele önmagában még nem tünteti

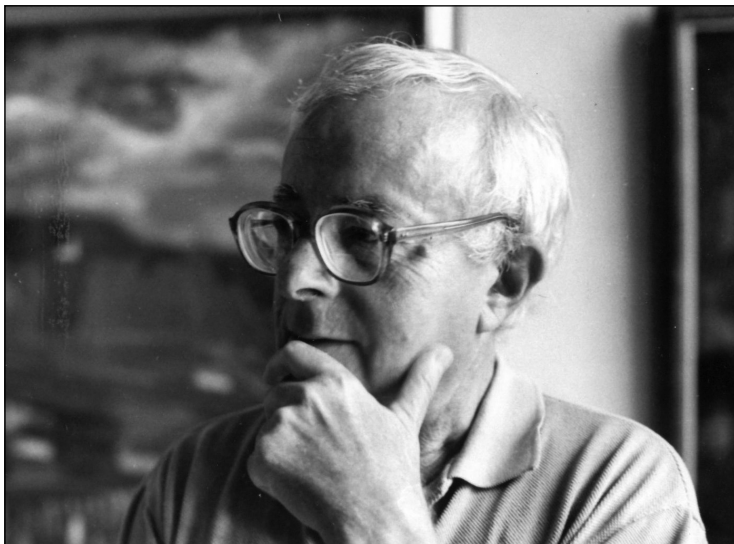
el a magántulajdontól hátrahagyott hierarchiát, amely egzisztenciális függésben tartja az alsóbb szinteket a felsőbbektől, és újratermeli a társadalmi egyenlőtlenségeket. Győzzön bár a legfejlettebb országokban a proletárforradalom, ott sem dobhatja le magáról, mint egy zsákok, a kapitalizmustól örökölt munkamegosztást, a kényszerű egyenlőtlenségeket; nem vethet véget egyik napról a másikra a lezüllesztett tömegek anyagi és szellemi nyomorúságának (amelyet a tőke uralma alatt maga a tudományos és technikai haladás táplál); a tőkés tulajdon megszüntetésével sem vezetheti be egycsapásra a szocializmus közösségi viszonyait. Ahogy a marxizmus klasszikusai egyöntetűen leszögezték: a szocializmust hosszabb *átmeneti korszak* választja el a kapitalizmustól.³

2. Elkülönültség és áruviszony.

Áru-e az átmeneti korszakban a munkaerő?

Marxista körökben hagyományos az a felfogás, hogy munkáshatalom esetén a termelőeszközök köztulajdonba vétele megszünteti a munkaerő árujellegét: a munkás nem adhatja el munkaerejét a termelőeszközök tulajdonosának, mert az ő maga. Valójában a dolog bonyolultabb. A tulajdonos nem az *egyed*, hanem – jogilag – a *kollektív társadalmi összmunka*; a kettőt pedig elválasztja egymástól a *hierarchikus munkaszervezet*. Amíg létre nem jönnek az örökölt hierarchia lebontásának bonyolult anyagi és kulturális feltételei, addig az egyének nagy része többé-kevésbé kívülálló *magánember* módjára viszonyul saját társadalmához, előbbre helyezve személyes érdekeit az általános közösségi érdekeknél; ami logikusan hozza magával, hogy az általános közösségi érdekek, az osztály kollektív érdekei, szintén elkülönülten szerveződnek, és állammá formálódva, önálló intézményként válnak el az egyénektől. Az egyén közvetlenül csupán saját munkaerejével rendelkezik, de a termelőeszközökkel nem; azokkal az állam rendelkezik mint tulajdonos, illetve az állami tulajdonban lévő *vállalat*, amely az állam megbízásából és képviselőként a tulajdonosi jogokat érvényesíti.⁴ A termelőeszközöket tehát a munkás csak a vállalat közvetítésével működtetheti, vagyis csak úgy, ha bér vagy más hasonló ellenszolgáltatás fejében átengedi munkaerejét a vállalatnak. (Mint magánszemély, „ingyen” erre nem hajlandó.)

Nézzük most az állam oldaláról a dolgot. A kulcsfontosságú *társadalmi* termelőeszközökkel az állam rendelkezik, de az *egyéni* munkaerővel többnyire nem rendelkezhet, amíg annak használatát a munkás bér fejében át nem engedi meghatározott időre a termelőeszközök működtetésével megbízott állami vállalatnak. A munkaerő *használati értékével*, a *munkával*, a megállapodás szerinti időn át most már az állami vállalat rendelkezik; a munka terméke pedig,

Rozsnyai Ervin

a személyi fogyasztási javakat is beleértve, az államé lesz mint a vállalat tulajdonosáé, és ha a munkásnak szüksége van rá, *meg kell vásárolnia a piacon*.

Mindezt figyelembe véve, vizsgáljuk felül a kérdést: áru-e a munkae­rő a történelemnek ebben a szakaszában? Nem – hiszen a termelő­eszközök tulajdonosa maga a munkás, ha nem is közvetlenül, hanem az állam közvetítésével: annyiban tulajdonos, amennyiben övé az összmunkás képviselőre hivatott állam. Másfelől: igen, áru a munkae­rő – adják-veszik a munkapiac­on, árára többé vagy kevésbé hatnak a munkapiac törvényei. Használatáért az állami tulajdonost képviselő vállalat többnyire pénzt fizet – általános árut, amely fogyasztási ja­vakban és szolgáltatásokban megtestesült konkrét árukra cserélhető. A fogyasztási javak és szolgáltatások áruformája mintegy tükörképe a munkaerő árujegyeinek, szükségszerű következménye annak, hogy az egyes munkás, az összmunkástól való elválasztottsága miatt, nem részesedhet *közvetlenül* a társadalom fogyasztási alapjaiból (mint fog majd a szocializmusban). A magánérdekű viszonyulásból tehát – a régi típusú munkamegosztás továbbéléséből – az következik, hogy a munkásság tömegei továbbra is többé-kevésbé mint tulajdon nélküliek viselkednek mind a vállalattal, mind pedig annak kollektív tulajdonosával, az állammal szemben, és a két fél jogi formulákkal fel nem számolható gazdasági szétválasztottsága miatt az állami vállalatnál előállított fogyasztási cikkek döntően piaci közvetítéssel jutnak a munkás tulajdonába.

Itt rejlik a magyarázata annak is, hogy miért őrzik meg a gazdasági egységek a szervezeti elkülönültségüket rögzítő vállalati formát köztulajdonként is, amikor egymással versengő tőkések kezéből már egyetlen tulajdonos, az *állam* kezébe kerültek. A termelőegységek, pusztán azáltal, hogy állami tulajdonba kerülnek, nem forrnak szervesen össze egyetlen népgazdasági egésszé; az egységes állami tulajdon csupán az első lépés a teljes gazdasági és érdekegység felé, de az elkülönültségeket, a népgazdasági szempontokkal ellentétes helyi és részleges érdekeket nem oldja fel. Ezért marad fenn a kapitalizmusban kifejlesztett, tőle örökölt vállalati forma, amelyet éppúgy nem lehet akarati döntéssel eltörölni, mint a benne testet öltő különérdekeket és forrásukat, a munkamegosztás egyenlőtlenségeit. A vizsgált időszakban tehát a vállalat kettős természetű: állami tulajdonként a szocialista irányú tervgazdaság támaszpontja, elkülönült termelési egységként a magánemberi törekvések terepe. Egyszerre és fordított arányban hatnak rá a terv egyesítő és az elkülönültség széthúzó erői: amennyivel feljebb emelkedik a társadalmi mérleghintán az egyik, annyival süllyed lejjebb a másik.

Végeredményben azt mondhatjuk, hogy a termelőeszközök köztulajdonba vétele után a gazdasági elkülönültség viszonyai (a munkabér, a piac, a vállalati forma és származékaik) a munkaerő halványuló, de még mindig eleven és regenerálódni képes árujegyeiből erednek, amelyekért közvetlenül most már nem a tőke felelős, hanem az egyes munkásnak az összmunkástól való magánérdekű elválasztottsága, illetve – mélyebb okként – a társadalmi egyenlőtlenségeket újratermelő munkamegosztás.

Az elosztás felől nézve, az átmeneti gazdaság felveti a következő kérdést: szükséges-e, hogy a munkások jobbára piaci közvetítéssel jussanak a munkájukat ellentételező javakhoz és szolgáltatásokhoz? Ahhoz, hogy az állam az élőmunkát közvetlenül cserélje fogyasztási javakban megtettesült holtmunkára, pontosan tudnia kellene, hogy mennyi *társadalmilag szükséges* munkaidőt képviselnek a ledolgozott munkaórák az egyik oldalon, az ellentételezésükre szánt használati értékek a másikon. Ennek kiszámítása megkövetelné az államtól – a csere központi szervétől –, hogy részletesen és napra készen ismerje az egész népgazdaság termelő kapacitásait, az elvégzett munkák mennyiségét és minőségét, s hogy az előállított termékek mennyire fedik a lakossági szükségleteket. Ilyen széles körű tájékozottságnak – egyebek közt – az lenne a feltétele, hogy a társadalom közömbös magánégyének halmazából önként együttműködő közösségi emberek szerveztetvé alakuljon, akik megbízható információkkal látják el a központi szervet. A közösségi emberek társadalmát azonban éppen a kapitalizmus és a szocializmus közötti átmeneti korszaknak kell megszerveznie, ha pedig megszervezte, már túl is lépett önmagán, átmenetből szocializmussá fejlődött.

Mindent összevéve, az átmeneti korszakban törvényszerűen fennmarad a személyi fogyasztási cikkek piaca, fennmaradnak az áru- és pénzviszonyok.⁵

E viszonyok terjedelme és jellege az átmeneti társadalom történelmi sajátosságaitól függ. Ha a forradalom olyan országokban győz, ahol a parasztság nagy súlya miatt a mezőgazdaság közösségi átszervezésének fő útja a szövetkezetesítés – ahogyan eddig történt –, akkor a szocialista tulajdon kettéosztottsága, az állami és a csoporttulajdon egymástól való elkülönültsége nem egyszerűen fenntartja az áru- és pénzgazdálkodást, hanem annak egyik legerősebb pillérévé, az értéktörvény továbbélésének egyik döntő okává lesz. Pontosabban szólva, nemcsak újratermeli, hanem ki is tágítja a piaci viszonyokat, az értéktörvény működési körét. Az átmeneti formációnak éppen az a jellegzetessége, hogy fennállása idején *egyszerre szűkül és bővül az értéktörvény hatóköre*. Szűkül, mert a szocialista állam nemcsak a termelőeszközök forgalmát vonja ki a piaci szabályozás alól, hanem növekvő számban a fogyasztási javakat és szolgáltatásokat is (ingyenes orvosi ellátást vezet be, olcsón vagy ingyen adja a babaholmit, hozzájárul a gyermekgondozás, az oktatás, a könyvkiadás, a művészeti tevékenység költségeihez stb.), de bővül is, abban a mértékben, ahogy a szocialista építés eredményeként nő a könnyűipar termelése, a lakossági szolgáltatások piaca, különösen pedig a mezőgazdasági árutermelés, amely a szövetkezeti nagyüzemek megszervezése nyomán egy idő múlva megugrik.⁶ Tehát a szocialista építés előrehaladása részint korlátozza, részint maga bővíti az áru- és pénzviszonyokat, az értéktörvény hatókörét.

3. A burzsoá tendenciák újratermelődése. Az átmenet alapvető ellentmondása

A forradalmi hatalom legnagyobb vívmányai közé tartozik, hogy kizárja a munkaszervezésből a tőke kíméletlen „izzasztó” módszereit, és felszámolja a kapitalizmusnak a háborúk mellett legszörnyűbb csapását, a munkanélküliséget. Az új hatalom osztály-arculatának, emancipációs-humanisztikus törekvéseinek elemi megnyilvánulása ez, a régi típusú munkamegosztás lebontásának történelmi kezdete. De a folyamat nem mentes az ellentmondásoktól. Fellazítja a munkamegosztás fegyelmző erejét – ami persze nem feltétlenül rossz, hiszen összefügg a munkanélküliség felszívódásával –, csakhogy nem tudja még új, önkéntes fegyellemmel helyettesíteni a brutális régit, mert a gazdasági szerkezet továbbra is újratermeli a magánemberi elidegenültséget, fékezi a közösséghez és a munkához való új viszony kialakulását. Egyfajta *köztes állapot* keletkezik a „már nem” és a „még nem”, a kényszerű régi és az önkéntes új fegyelem között.

A munkáshatalom kezdettől fogva arra törekszik, hogy tompítsa és megszüntesse az irányítók és a végrehajtók öröklött ellentétét, bárati együttműködéssé változtassa az ellenségeskedést. Munkásokat állít a tulajdonában lévő gazdasági egységek élére, társadalmi szerveket bíz meg a vezetők ellenőrzésével, gondoskodik a munkás- és parasztfiatalok – a majdani vezetők – közép- és felsőfokú képzéséről, újtárra indítja az öröklött munkamegosztás leépítéséhez szükséges kulturális és ideológiai forradalmat. De ha a munkásállam és megbízottai hibátlanul látnák is el funkcióikat (amire a legnaivabb optimizmussal sem lehet számítani), ha az eredmények nyomán gyarapszik is a forradalom híveinek tábora (amire viszont jó esély van), akkor sem várható el, hogy a nyomorúságban, gazdasági és szellemi elnyomatásban, létbizonytalanságban felnövekedett, egyik napról a másikra éléshez szokott emberek többsége hirtelen szemléletet váltson, és a távoli jövőre függesztett szemmel ne azt nézze elsősorban, hogy mi van a borítékban, miként alakul a *személyes energiamérlege*. Az állam megbízottai azt követelik tőle, hogy minél nagyobb értéket produkáljon minél kisebb költséggel; ő ellenben azt érzékeli közvetlen személyes érdekének, hogy takarékoskodjék az erejével, és húzzon ki minél többet „azokból”, a munkamegosztásban fölötte állókból. Az elkülönült magánügyén közvetlen érdekei összeütköznek a társadalom általános távlati érdekeivel, vagy a felsőbb szintű magánügyének érdekeivel; és ezt a többrétű konfliktust, amelyet törvénytörően gerjeszt az adott gazdasági szerkezet, csak a munkamegosztás eltakarítása számolhatja fel, nyilatkozatok és felhívások nem sokat nyomnak a latban.

Az elkülönültséghez fűződő érdekek – az energiamérleg magán-optimalizálásáért folytatott konkurencia termékei – különböző formákat ölthetnek, aszerint hogy a munkamegosztásos hierarchia egy-egy szintjének egymás mellé rendelt elemeihez tapadnak-e (horizontális elkülönültség), vagy egymásnak alá- és fölérendelt szintek viszonyát jellemzik (vertikális elkülönültség). Különböznek terjedelmük szerint is, mint *egyéniek* vagy *csoportosak* (mivel az egyének másokkal együttműködve, csoportokban tevékenykednek, és személyes energiamérlegük kisebb vagy nagyobb mértékben együttműködésük eredményeitől függ). Ha megszűnik a magánérdekű elkülönültség, a csoportérdek az egységes népgazdasági érdek szerves alárendeltségében fog működni, addig azonban hajlamos rá, hogy az elkülönült magánérdek sajátos megnyilvánulási formája legyen. Ezek a teljességükben soha át nem tekinthető, kusza érdekviszonyok, az elkülönültség horizontális és vertikális, egyéni és csoportérdekei, széftagolják az átmeneti kor szerkezetét: hol szövetkeznek, hol összececsapnak, felerősítik vagy semlegesítik egymást, örökös mozgásban vannak, és folyamatosan akadályozzák a társadalmi tevékenység tervszerű összehangolását, amelyet a termelőeszközök köztulajdonba vétele elvben lehetővé tett, és a gazdaság

működőképességének döntő feltételeként megkövetel. A köztulajdon és a magánérdekű elkülönültség antagonizmusa különbözteti meg az átmenetet mind a kapitalizmustól, mind a szocializmustól, alkotja a kor alapvető ellentmondását, határozza meg ellentétes oldalainak harcával a fejlődés szocialista vagy restaurációs irányát.

Az alapvető ellentmondást mintegy sűrítve tartalmazza és jeleníti meg az átmeneti gazdaság alapegysége, a *vállalat*, amely egyesíti a köztulajdont a hierarchikus munkamegosztásból eredő különérdekkel, és pontosan szemlélteti a kor hibridjellegét, lezáratlanságát, fejlődésének szögesen ellentétes perspektíváit. Érzékeltetésül hasonlítsuk össze a szocialista állami vállalat vezetőinek alaphelyzetét a tőkés gazdasági vezetőkével.

A magánszemélyként viselkedő vállalati vezetőknek érdekükben áll kibújni a felsőbb szervek, de különösen saját beosztottjaik ellenőrzése alól. Ez az érdek a korrupció, az összefonódások, a lobbizás, az önkényeskedések talaja, tehát annak a veszélyes helyzetnek kedvez, amelyben a dolgozók közömbösek vagy ellenségesek vállalatukkal szemben, és közéleti passzivitásukkal maguk könnyítik meg vezetőiknek, hogy meg nem szolgált prémiumok, kiváltságok, kéz kezet mos alapon élvezett előnyök útján munka nélkül szerezzenek jövedelmet maguknak – magyarán, *értéktöbbletet* sajátítsanak ki. Minél közömbösebb a munkás, annál inkább segíti elő, hogy a hierarchiában fölötte állók kizsákmányolják – amiért viszont a maga módján igyekszik kárpótolni magát. Ha ez a szellem eluralkodik, akkor a korrupció és bürokratizmus közprédává változtatja a köztulajdont, pangásra ítéli a gazdaságot, felbomlásra a rendszert.⁷

A szocialista fejlődési irányt és a hozzá fűződő általános társadalmi érdekek elsőségét a forradalmi *államhatalomnak* kell érvényesítenie.

4. Az átmeneti társadalom állama és az elkülönült magánegyen

A tömegeknek a forradalomhoz és az államhatalomhoz való viszonya *egy és ugyanaz*. Az állam nem elvont fogalom számukra, hanem mindennapos élő tapasztalat: nap nap után találkozunk vele a munkahelyükön, a piacon, lakóhelyi környezetükben, ügyes-bajos hivatali dolgaik intézésekor; politikai világképüket jobbra ezek a konkrét hétköznapi találkozások formálják. Hogy munkahelyüknek milyen a politikai légköre, azt nagymértékben meghatározhatják a vezetők személyes tulajdonságai. De ha a vezetők az elképzelhető legjobbak, legszociálisabbak, legemberségesebbek is, akkor sem törölhetik el az *objektív ellentétet* az általuk érvényesítendő állami-össztársadalmi érdek és az elkülönült magánérdek, az állam és a magánegyen között. Időnként – elsősorban a jövedelmek körül – az ellentét kiéleződik; de a viszonylag feszültségmentes időkben is jelen van, és jelen is lesz

mindaddig, amíg meg nem szűnnek a munkamegosztásból eredő társadalmi egyenlőtlenségek. E nehézségek másik forrása az államigazgatási szervek bürokratizmusa. A bürokrácia akkor szűnhet meg, ha az állam egyértelműen a társadalom tagjainak érdekeit fogja szolgálni, a társadalom tagjai pedig magukénak vallják a közös érdekeiket megtestesítő államot; ha az önző magánérdek nem keresztezi többé a közösségi érdeket, és a felismert érdekegységben feloldódik mind az egyes személyek magánemberi elkülönültsége, mind a hatalmi és igazgatási szervek kasztjellege; egyszóval, mihelyt eljön az az idő, amikor a társadalom tagjai maguk fogják igazgatni önmagukat, és nem lesz többé szükség az „általános ügy” elkülönült állami képviselőjére. Az átmeneti korszak államára az a paradox feladat hárul, hogy maga működjön közre önmaga lebontásában.

E folyamat történelmi kezdőlépéseként a munkásállam demokratikusan választott, beszámolóra kötelezett és visszahívható képviselőkből alkotja meg hatalmi szerveit, jogot adva a választóknak vezetőik rendszeres ellenőrzésére. A jogi forma azonban önmagában csak lehetőség: megvalósulása az embereken múlik, akik vagy tudnak élni a jogaikkal, vagy nem. Bonyolult kölcsönhatások szövődnek ebből. A forradalomnak nincs elég embere a parancsnoki posztok betöltésére; a kereslet nyomán megindul a zsákmányra éhes törtető rohama, és az új hatalom számára sorsdöntővé lesz, hogy miképpen óvhatná meg magát tőlük. A saját soraiból kiválasztottak sem bizonyulnak mindig alkalmasnak. Kudarcot vallhatnak szakmailag, politikailag, emberileg, előbbre helyezhetik különérdekeiket a gondjaikra bízott közösségi érdekeknél. Már Lenin észlelte ezt a torzulást: „...államunk munkásállam *bürokratikus kinövéssekkel*”, amelyek ellen a szervezett proletariátusnak védekeznie kell; „és nekünk fel kell használnunk a munkásszervezeteket, hogy megvédjük a munkásokat államukkal szemben, a munkások pedig megvédjék államukat”.⁸ A korai Marx hegeli eredetű kifejezéseivel szólva, az *általános* érdek (az államé) csak akkor lesz *különössé* (a munkások személyes ügyévé), ha a munkások különös érdeke is általánossá, állami érdekévé lesz.

Milyen munkásszervezetek védhetik meg a munkásokat saját államuk bürokratizmusától? Elsősorban nyilván a szakszervezetek. Önként adódik azonban a kérdés: mi történik, ha a szakszervezetek is elbürokratizálódnak? Ha nem ellenőrizni fogják a hierarchiát, hanem összeolvadnak vele, és formális papiros-szervezetekké zülленek? Ezt van hivatva megakadályozni a pártellenőrzés, amely mind a szakszervezetekre, mind az állami intézményekre kiterjed. De hol a biztosíték, hogy a bürokratizmus nem keríti-e hatalmába a pártot is? Van-e egyáltalán ilyen biztosíték? Ha nincs, ha a bürokrácia – mint Gramsci írta – „összetartó, különálló testté alakul”, és „függetlennek érzi magát a tömegetől”, akkor „a párt anakronisztikussá válik, súlyos társadalmi válságok idején elveszti társadalmi tartalmát, szinte légtüres térben

mozog”; az állam vezető csoportja pedig „szűk érdekszövetséggé alakul át, amely kizárólag a maga kicsinyes előjogainak állandósítására törekszik, szabályozva vagy akár el is fojtva a szemben álló erők kialakulását, még ha ezek egyenműiek is az alapvető uralkodó érdekekkel”.⁹

5. A munkáshatalom labilitása¹⁰

Az átmeneti korszak társadalmi fejlődésének paradoxonjai világosan kirajzolódnak a szovjet történelemben.

Az új munkásrétegek, amelyek a régi uralkodó osztályok deklasszált tagjaival bővültek, magukkal hozták a gyárakba anarchisztikus-individualista szemléletüket, kötődésüket a tősgyökeres proletariátustól idegen eszmékhez és szokásokhoz – olyan időkben, amikor a munkásság nagyüzemi osztagai egyébként is veszítettek politikai értékeikből, mert legfelvilágosultabb elemeik a munkapad mellől a politikai hatalom parancsnoki posztjaira kerültek. Közben a megindult ipari fejlődés rendszeresen növelte az életszínvonalat és a rendszer iránti bizalmat – ám egyszersmind az értéktörvény hatókörét és az elosztásért folytatott versengést is.

A mezőgazdaságban a földreform – a munkás-paraszt szövetség elsőrendű feltétele – megszabadította a falut a földesúri igától, de a nyomorúságtól nem; felgyorsította a parasztság vagyoni differenciálódását, a mezőgazdasági árutermelést pedig, amely döntően a spekuláns felső rétegek ügyévé lett, oly mértékben csökkentette, hogy a kollektivizálás nem lehetett halogatni. A szövetkezeti szektor kiépülésével megjavult a városok ellátása, erősödtek a szocializmus elemei. Ezzel egyidejűleg új polgári-magántulajdonosi tendenciákat nevelgetett a táguló piac, a sajátos formákban reprodukálódó vagyoni differenciálódás.

Az értelmiség mind szociális összetételében, mind a lakossághoz viszonyított arányában jelentősen átalakult. Létszámát megsokszorozta a kulturális forradalom, tagjai zömmel nem a polgári vagy földesúri osztályból kerültek ki többé, egyre nagyobb rétegei végezhettek alkotó jellegű munkát. Az értelmiség azonban szociális gyökereinek kicserélődése esetén sem válik automatikusan szocialistává: a társadalmi munkamegosztásban elfoglalt helye, magasabb műveltsége és életmódbeli igényei elidegeníthetik az átmenet két alapvető osztályától. A '30-as évek Szovjetuniójában több tényező kedvezett ennek a negatív fejlődési iránynak. a) Az értelmiség bizonyos rétegei (vezető tudósok, mérnökök, művészek, diplomaták, újságírók, a fegyveres erők tisztjei stb.) kiváltságos helyzetet élveztek. b) A helyzeti előny birtokosainak gyermekei jobb feltételekkel pályázhattak közép- és felsőfokú végzettségre, mint a munkás- és parasztfiatalok. c) A régi polgári értelmiség szellemi vonzása továbbra is érvényesült. d) A poli-

tikai hatalom megszilárdulása után az egykori uralkodó osztályok leszármazottai sem voltak többé kirekesztve az egyetemekről, és családi környezetükből adódó nagyobb műveltségükkel a szocializmustól idegen gondolkodásmód befolyása alá vonhatták az új értelmiség tagjait is. Mindez magában hordta a veszélyt, hogy az értelmiség egy része kasztvá merevedik, és újratermeli kapitalizmusbeli jellemzőjét, a szervezeti fegyelemmel ellentétes, individualista ideológiát.

Az átmeneti társadalom értelmiségének különleges csoportját alkották a politikai és gazdasági apparátusok. Vezető magjuk – elsősorban a pártapparátusoké – hivatásos forradalmárokból állt (egy részük már a forradalom előtt csatlakozott a mozgalomhoz), de soraik természetesen kiegészültek a rendszerhez hű, vagy annak mutatózó, különböző rátermettségű emberekkel. Hierarchikus felépítésüknél fogva, az apparátusok eleve hajlottak a bürokratizálódásra, a tömegektől való elidegenülésre – annál is inkább, mert a jövedelmek elosztása és újraelosztása részben a politikai és gazdaságirányítási hierarchiában elfoglalt helytől függött. Külön kell említenünk az erőszakszerveket, az állam belső és külső biztonságának fegyveres őrzőit: ha kicsúsznak az ellenőrzés alól – ami munkájuk természete folytán könnyen megtörténhet –, akkor önkényeskedésükkel meghiúsíthatják a szocialista építéshez elengedhetetlen tömegdemokrácia létrejöttét.

Végül, a korrupció és belső bomlasztás gócai voltak az egykori uralkodó osztályok tagjai, akik gyökeret vertek a gyárakban, intézményekben, kereskedelmi szervezetekben, de az állami és pártapparátusban is, és mindenhová magukkal vitték a forradalommal szemben ellenséges érzületüket. Ma már, a Szovjetunió és a kelet-európai szocialista irányultságú rendszerek bukása után, tapasztalatból tudjuk, hogy ezeknek az elemeknek a befolyása mennyire számottevő, és milyen makacsul tartja magát nemzedékeken keresztül.

Az átmeneti korszak egyik legfontosabb tanulsága, hogy a magánemberi elkülönültséggel összefüggő áru- és pénzviszonyok, amelyek a szocialista építés előrehaladtával bizonyos területeken még bővülnek is, tendenciájuk szerint újratermelik az értéktobblet-kisajátítás rejtett objektív lehetőségeit és szubjektív hajlamát. Ez a különleges kisajátítás nem a termelőeszközök magántulajdonán, hanem az egyéneknek a társadalmi munkamegosztásban és a hatalmi hierarchiában elfoglalt helyén, illetve végső fokon a *termelőkenység elégtelenségein* (a termékek és szolgáltatások viszonylagos szűkösségén) alapul, és az újraelosztás csatornáin keresztül valósul meg, hol illegálisan (korrupció, lopás), hol legálisan (összefonódások, lobbik, juttatások, kiváltságok); mértéke a termelők és a kisajátítók közötti erőviszonyoktól függ, megoszlása pedig a kisajátítók erőviszonyaitól. Lehet az ilyesfajta kisajátítás összességében jelentéktelen – a lényeg az, hogy *munka nélkül szerzett jövedelmet* állít szembe másvalakinek a meg nem fizetett munkájával, s ha megszokott jelenséggé épül be a mindennapokba,

és szinte észrevétlenül „nagybani” méreteket ölt, akkor szép lassan, „bársonyosan” szétörlí az állam proletár jellegét.

Az átmenet idején tehát az uralomból kivetett régi burzsoázia maradványai mellett számolni kell a csírázó *újburzsoáziával* is, amelyet a formáció *saját termelési módja*, saját áru- és pénzviszonyai tenyésztenek ki (részint a hatalom politikai bázisát alkotó munkásság és parasztság felső rétegeiből). A korszakot minőségileg különbözteti meg a szocializmustól az a jellegzetessége, hogy *kettős arculatú*; fejlődésének szocialista vagy kapitalista irányát az osztályharc határozza meg. A szocialista iránynak kedvez az a tény, hogy a tulajdonviszonyok megváltoztatásával a forradalom hatalmas népi energiákat szabadít fel, és megteremti az erőforrások összpontosított, tervszerű felhasználásának előfeltételeit; ez a lehetőség nyilvánult meg az eddigi átmeneti formációk kezdeti időszakának példa nélküli lendületében és történelmi vívmányaiban. A kapitalista iránynak – az értéktörvény logikájának – kedvez (az ellenséges külső környezetet nem számítva) az a tény, hogy a munkamegosztásos társadalmi egyenlőtlenségek hatására újratermelődnek a munkaerő árújegyei, a termelő egységek gazdasági elkülönültségéből fakadó áru- és pénzviszonyok, a „fű alatt” kizsákmányolás lehetőségei.

A „ki kit győz le” kérdése tehát *nincs eleve eldöntve*, a fejlődés éppúgy tarthat a szocializmus felé, mint ahogy vissza is fordulhat a kapitalizmus felé. Ezt a meghatározatlan, *alternatív* fejlődési lehetőséget politikai szemszögből a munkáshatalom labilitásaként írhatjuk le. Bármely más típusú politikai hatalom szilárdnak mondható, mihelyt kiépítette államgépezetét, a belső rend megvédelmezésére alkalmas hatalmi és igazgatási szerveket; a munkáshatalomhoz ez kevés, szilárdsága különleges viszonyt feltételez a tömegek és az állami szervek között. Amíg léteznek ilyen szervek – és az osztályok, valamint az ellenséges külső környezet megszűnéséig elkerülhetetlenül létezniük kell –, addig lesznek különérdekeik is, amelyeket a körülményektől függően a tömegek rovására érvényesíthetnek. Ezért mondta Lenin, hogy a munkásosztályt meg kell védeni saját államával szemben. A legjobb módja ennek a védelemnek a tömegek mozgósítása az *önvédelemre*, az államgépezet, a gazdasági vezetők, az egész társadalmi élet ellenőrzésére, az állam és a társadalom elkülönültségének csökkentésére. Nem arról a polgári-demokratikus követelésről van szó, amely a „civil társadalmat” kívánja erősíteni az állam ellenében, szentesítve a kettő elválasztottságát, ellenkezőleg: az állam *társadalmasítása*, az *önigazgatáshoz* való közelítése a feladat. A munkáshatalom szilárdsága azon múlik, hogy van-e olyan *tömegmozgalom*, amely hatékonyan harcol az ésszerű, gazdaságos munkaszervezésért, a teljesítmény szerinti elosztásért, a lobbik és maffiák, a sógorkomacság, korrupció, lopás, pazarlás és mindenfajta érdemtelenül szerzett kiváltság ellen; mozgalom, amely képes visszaszorítani a bürokratizmust, biztosítani a jövedelmek, juttatások, reprezentációs költségek

nyilvánosságát, a szociális ügyek igazságos intézését, a tényleges lakóhelyi önkormányzatot, egyszerűen azt, amit – az állam elhalásáig – a demokrácia szocialista formájának nevezhetünk.¹¹ Nyilvánvalóan nem egyszeri aktus ez, hanem állandó, rendszeres tevékenység. A munkáshatalmat nem elég egyszer megszerezni: a tömegeknek kell nap nap után, újra meg újra meghódítaniuk, saját általános érdekeik képviselőivé, harci eszközévé tenniük. Más típusú államok, ha létrejöttüket és megszilárdulásukat a néptömegek harcának köszönhetik is, megszilárdulásuk után természetüknél fogva elidegenednek a tömegektől, és fölöttük álló hatalomként működnek; a szocialista államnak ellenben a léte függ attól, hogy sikerül-e a demokratikus tömegmozgalom szervévé válnia, különben céltalanságra és sorvadásra ítéli a tömegek ébredező aktivitását, ő maga pedig előbb-utóbb visszafordul a szocializmus irányából a burzsoá restauráció felé. Ilyen értelemben mondhatjuk a szocialista forradalmat folyamatosnak, permanensnek. Csak ez az újfajta osztályharc, a marxista értelemben vett állandó, permanens forradalom szoríthatja vissza az átmeneti korszakban a polgári tendenciákat, képezheti ki a tömegeket saját objektív érdekeik felismerésére és érvényesítésére – a köztulajdonosi magatartásra.

6. A köztulajdon az átmeneti korszakban.

A termelési viszonyok tudati meghatározottsága

A köztulajdonosi magatartás kialakulása nem egyszerűen a társadalmi tudatban lezajló felépítmenyi változás, hanem újfajta termelési kapcsolat, a termelők új viszonya egymáshoz és termelőeszközeikhez. A korábbi formációkban a társadalmi tudat csupán tükrözött és védelmezett vagy támadott bizonyos termelési viszonyokat, de nem határozta meg a minőségüket: az angol puritánok fanatikus vallási meggyőződése, a francia forradalmárok őszinte hite a szabadság–egyenlőség–testvériség hármasszavában, a burzsoázia egész antifeudális eszmei fegyvertára nélkülözhetetlen volt a polgári rend uralomra jutásához, mégsem határozta meg ennek a rendnek a gazdasági alapját, a tőke és a bérmunka viszonyát. A szocializmus gazdasági alapja ezzel szemben csak akkor valósulhat meg, ha kialakul a tömegek kollektív tulajdonosi tudata, és a demokratikus ellenőrzés különböző formáiban anyagi erővé válva, a termelési viszonyok meghatározó elemévé lesz.

A sorsdöntő kérdés tehát, most már konkrétan, így fogalmazható meg: milyen feltételek mellett lehetséges, hogy a tömegek ne csak megbízottaikon keresztül, hanem *közvetlenül* is gyakorolják a hatalmat?

A közvetlen hatalomgyakorlás alapja az *ellenőrzés*: a termelésé, a közigazgatásé, a társadalmi élet legkülönbözőbb területeié. Ehhez persze az kell, hogy aki ellenőriz, érdekelt legyen abban, amit ellen-

őriz, és legalább nagy vonalakban értsen is hozzá. Lenin már igen korán rámutatott: a legöntudatosabb munkásoknak tanulniuk kell az üzemvezetést, mert csak a képzett munkások irányításával váltható valóra, „hogy a gépek, a gyárak, a legjobb modern technika, az emberiség legtökéletesebb vívmányai ne a kizsákmányolást, hanem az élet megjavítását, az óriási többség életének megkönnyítését szolgálják”. Azokét, „akiknek millióit be kell vonni e feladatok önálló megoldásába”, noha „kényszermunkát kell végezniük a gyárban, és nem marad sem idejük, sem lehetőségük arra, hogy szocialistákka váljanak”.¹² Az OK(b) P VIII. kongresszusán, 1919 márciusában elfogadott új pártprogram megállapítja: ha a termelékenység emelkedésével lehetővé válna a munkanap 6 órára való csökkentése keresetcsökkenés nélkül, akkor a felszabaduló két órában a munkások „tanulmányozhatnák a szakma és a termelés elméletét, az államigazgatás technikáját és gyakorlatát”.¹³

A Magyar Tanácsköztársaság vezetői szintén világosan látták a munkások termelési és igazgatási képzésének szükségességét. Hevesi Gyula, a szociális termelés népbiztosa, így beszélt erről 1919 júniusában, a Tanácsok Országos Gyűlésén: „Hogy... a munkásigazgatás érvényesülhessen – mert hiszen nemcsak a munkásellenőrzést, hanem a szó tágabb értelmében a munkásigazgatás elvét is meg kell valósítanunk –, ezt csak úgy tudom elképzelni, ha minden egyes gyárban a jövőben nemcsak munkástanácsok, hanem munkásiskolák is fognak működni, amelyek lehetővé teszik, hogy a munkásság bizalmi férfiai technikai áttekintést is nyerhessenek az üzemek felett, és megszerezhessék azokat az elméleti ismereteket, amelyek szükségesek ahhoz, hogy műszakilag is megítélhessék és ellenőrizhessék a műszaki üzemvezetőség tevékenységét.”¹⁴ Ennek a programnak a jegyében indított a Közoktatásügyi Népbiztosság, a Szociális Termelés Népbiztosságával és a szakszervezetekkel karöltve, ipari, üzemviteli és műszaki üzemfelügyelői szaktanfolyamokat, ahol a szocializált üzemek irányítására alkalmas munkásvezetőket képeztek.¹⁵

Az ilyesfajta programok megvalósítására, bármennyire életbevágóak is, nem adódhat mindig erőforrás és energia. Amikor a forradalom számára közvetlenül a túlélés a tét, más feladatok kerülnek előtérbe. A szocialista irányú rendszerek bukása azonban kényszerítően rója ránk azt a kötelezettséget, hogy hatalmunkon kívüli külső okok helyett inkább saját mulasztásainkat firtassuk.

Mindent összevéve, a tulajdon szocialista jellegét és a társadalmi fejlődés szocialista irányát csak a *tömegdemokrácia* és az *állami centralizmus* kombinációja szavatolhatja; mind a kettőre együtt van szükség, külön-külön mindegyikük vízcsepp, amit beszippann a homok. (A centralizmus annyit veszít súlyából, amennyi az általa kiszorított demokrácia súlya; a demokráciának pedig ugyanúgy nyakát szegi a centralizmus hiánya, mint ennek szélső ellentéte, az önelégülten elterpeszkedő központi hatalom.)

Az átmeneten kívül nincs még egy korszak a történelemben, amelynek jellege és fejlődési iránya akár csak megközelítőleg ennyire függne a legszélesebb demokrácia és az erős központi hatalom kölcsönös feltételezettségétől, a tömegek és az irányító központ politikai gyakorlatától. A politika új funkciót kap, minőségileg különbözött attól, amit a polgári társadalmakban tölt be. Az utóbbiakat illetően Marx „a politika felhőrégióiról” beszél: kormányok jönnek és mennek, pártok váltogatják egymást az állam élén, de a gazdasági alap, az uralkodó tulajdonviszony, a fennálló társadalmi-gazdasági alakulat lényegileg nem változik. Az átmeneti társadalomban viszont a politikára hárul az a feladat, hogy a tömegek osztályharca formájában visszaszorítsa az újratermelő burzsoá elemeket, ezzel pedig megteremtse az egyedüli alkalmas közeget a köztulajdonosi tudat kiforrásához, amely nélkül se a tulajdon szocialista jellege, se a rendszer szocialista fejlődési iránya nem realizálódhat. Az átmeneti társadalom gazdasági arculatát tehát egy politikai folyamat, a tömegek osztályharca határozza meg, és a politika, amely a tőkés formációban „felhőrégió”, itt szervesen összenő a gazdasági alappal. Ez pontosabban annyit jelent, hogy a kor ellentmondásos gazdasági szerkezete, mint a szocialista és a kapitalista fejlődés egyidejű, alternatív lehetősége, megszabja a politika objektív mozgásterét; azt viszont, hogy a két lehetséges fejlődési irány közül melyik fog megvalósulni, a politika – a szubjektív osztálycselekvés – dönti el, nem a gazdaság.

7. Az átmenet két szakasza

A hagyományos marxista felfogás a NEP-et – helyesen – *nemzetközi érvényűnek* tartotta, kötelezőnek minden szocializmust építő társadalom számára: nélküle valóban nem biztosítható az átmeneti gazdaságban a tevékenységek és termékek cseréje. Túl szűkre szabta azonban ez a felfogás a NEP történelmi határait. Miután a Szovjetunióban a mezőgazdaság kollektivizálásával befejeződött a burzsoá tulajdon kiszajátítása, és a köztulajdon (állami vagy szövetkezeti formában) átfogta a termelés és a forgalom csaknem teljes területét, logikusnak tűnt az a helyzetmegítélés, hogy az átmenet (a NEP) időszaka lezárult, megvalósult a szocializmus. Így értelmezte ezt a valóban világtörténelmi jelentőségű változást – a termelőeszközök általános köztulajdonba vételét – az 1936-os szovjet alkotmány, és az értelmezést megerősíteni látszott az a tény, hogy sem kizsákmányoló magántulajdon, sem burzsoázia mint osztály nem létezett többé. Az elmélet akkor még nem ismerte fel, hogy a burzsoá tulajdon felszámolása nem azonos a burzsoázia *gyökereinek* felszámolásával, s amíg a termelőeszközök köztulajdonát nem támasztja alá a termelőerők olyan mérvű megszoktatása, amely elegendő a kapitalizmusénál magasabb termelés-

kenységnek és az önkéntes együttműködés társadalmi viszonyainak megalapozásához, addig a fennmaradó hierarchikus munkamegosztás újratermeli a burzsoá viselkedési mintákat; ezek pedig, ha nincs megfelelő ellenállás velük szemben, restaurációs folyamatokat indítanak el, és előkészítik a burzsoá tulajdon és osztály újjászületését.

Az egész népgazdaságot átfogó köztulajdon természetesen *minőségi változást* hoz a szocialista építés folyamatában. A változás azonban nem lezárja, hanem két szakaszra osztja az átmeneti korszak, vagy – ami ugyanaz – a NEP történetét. Az első szakasz stratégiai célja a burzsoázia teljes kisajátítása (másként szólva, a szocializmus alapjainak lerakása), a másodiké a munkamegosztás és az általa gerjesztett gazdasági elkülönültségek megszüntetése (ami már valóban a szocializmus felépítésével egyenlő); az első szakasz a polgári tulajdonformákat is felhasználja (vagy éppen újjáéleszti, ahogy a szovjet országban történt) a polgári tulajdon felszámolása érdekében; a második szakasz, ahol már nincs polgári tulajdon, a piaci viszonyokat igyekszik felhasználni abból a célból, hogy az elosztást végül ne a piac vagy a munkamegosztásban betöltött hely, hanem a teljesítmény szabályozza¹⁶. Az első szakasz fő feladata a burzsoázia mint osztály aktív ellenállásának megfékezése; a másodiké az, hogy a forradalmi központok folyamatosan szervezzék és hatalmi eszközökkel is segítsék a tömegek mozgalmát az irányító apparátusok bürokratizálódása és általában a „szocialista kispolgárság” közösségellenes megnyilvánulásai ellen, mindenfajta élődsiség ellen, még ha magának a proletariátusnak a soraiban mutatkozik is. Ez a hangsúlyváltás történelmi határpont, amely az extenzív növekedés kimerülésekor lezárja az átmenet erősen központosító első szakaszát, a hatalom megszerzésétől a termelőeszközök köztulajdonba vételéig tartó időszakot.

A fő csapás célpontja tehát – ismételjük – az első szakaszban a hagyományos városi és falusi burzsoázia, a másodikban az átmenet saját szerkezete által folyamatosan kitermelt „szocialista kispolgárság”, a frissen kihajtó „sarjú-burzsoázia”. A két szakasz együtt alkotja az átmenetet, amely teljes egészében a NEP időszaka, a „ki kit győz le” porondja. Közös tartalmuk a kettős szerkezet: a gazdaság új, szocialista elemeinek a burzsoá elemekkel való összekapcsolódása és harca az átmenet szocialista irányának biztosításáért; az értéktörvény – a piaci viszonyok – felhasználása maguknak a piaci viszonyoknak a kiszorítására a proletárállam felügyelete és céltudatos irányítása alatt.

Mindkét szakasz világosan mutatja, hogy a szocializmus nem spontán képződmény, nem is egy szűk csoport műve, hanem a tömegek tudatos politikai tevékenységéé, amely nem szerveződhet meg ösztönösen, pusztán „alulról”, központi irányítás nélkül. Az „állam-szocializmus” trockista fogalma, amellyel az egykori szocialista irányú rendszereket minősítik anarchista hajlandóságú kritikusai, enyhén szólva nincs következetesen végiggondolva. Nem mintha ne volna valóságalapja:

a maga módján annak a jogos követelménynek ad hangot, hogy a bürokratizmust vissza kell nyomni, különben a szocialista fejlődés befullad és elenyésszik. Az „államszocializmus” fogalma azonban eleve a diktatúra és a bürokratizmus, a diktatúra és a minden személyes vagy helyi kezdeményezést félresöpítő erőszakos központosítás *hazug azonosítására* épül, és valójában a proletárdiktatúra ellen irányul: azt a veszélyes előítéletet sugalmazza, hogy vagy állami beavatkozás nélkül, „alulról építkező” ösztönösséggel fog a szocializmus megformálódni, vagy sehogy. Mintha nem volna napnál világosabb, hogy a proletariátust, ha nem szerveződik önmaga védelmében kemény, következetes államhatalommá, pillanatok alatt eltapossák belső és külső ellenségei, vagy megfojtják a rátelepedő elidegenült elemek.

A proletárdiktatúra és a tömegdemokrácia kölcsönös feltételezettsége és azonosulásig fejlesztendő egysége az átmenet második szakaszában lép elő a forradalom *létfeltételévé*. Nem valami magától értődő hatalomgyakorlási mód ez, hanem módszeresen, nap mint nap, újra meg újra megvalósítandó követelmény, amelyet – politikai tartalmának nyomatékosabb kiemelése végett – talán „a proletariátus demokratikus diktatúrája” névvel jelölhetnénk. A második szakasz éppen abban különbözik *minőségileg* a szocializmustól, hogy a köztulajdon és a munkamegosztás konfliktusokkal terhelt szövetségeként, a „ki kit győz le” harci terepeként olyan mezőre hasonlít, amelyről úgy-ahogy lekaszálták a gyomnövényeket, de a felszín alatt hangtalanul szétburjánzó gyökereik újra meg újra felfröccsentik a napvilágra zöld mérgüket.

Jegyzetek

- ¹ Marx eredeti mondata így hangzik: „Az emberek maguk csinálják történelmüket, de nem szabadon, nem maguk választotta, hanem közvetlenül kétszen talált, adott és örökölt körülmények között csinálják.” Louis Bonaparte Brumaire tizennyolcadikája. *Marx és Engels Összes Művei* (a továbbiakban: MEM), 8. k., Budapest, Kossuth Kiadó, 1962, 105. (A szerk.)
- ² „Nem vagyunk utópisták. Nem »álmodozunk« arról, hogy miképp lehetne egyszerűen minden igazgatás, minden alárendeltség nélkül meglenni; ezeknek az anarchista álmódosításoknak, amelyek a proletárdiktatúra feladatainak meg nem értésén alapulnak, semmi közük a marxizmushoz, és valójában csupán azt a célt szolgálják, hogy elodázzák a szocialista forradalmat addig, amíg az emberek mások nem lesznek. Nem, mi a forradalmat olyan emberekkel akarjuk, amelyenek ma vannak, akik alárendeltség és ellenőrzés, »felügyelők és könyvelők« nélkül nem tudnak meglenni.” V. I. Lenin: Állam és forradalom. *Lenin Összes Művei* (a továbbiakban: LÖM), 33. k., Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1965. 44.
- ³ „Mit jelent az »átmenet« szó?” – teszi fel a kérdést Lenin egy 1918. májusi cikkében. – A gazdaságra vonatkoztatva azt jelenti, „hogy a szóban forgó rendben megvannak *mind* a kapitalizmusnak, *mind* a szocializmusnak az elemei, részei, darabkái”. Akkor milyen értelemben mondhatjuk az átmenetet

szocialistának? „Azt hiszem, nem akadt még olyan ember, aki Oroszország gazdaságának kérdésével foglalkozva, tagadta volna e gazdaság átmeneti jellegét. Azt hiszem, egyetlen kommunista sem tagadta, hogy ez a kifejezés: szocialista szovjet köztársaság – azt jelenti, hogy a szovjethatalomnak el-tökélt szándéka a szocializmusba való átmenet megvalósítása”; de semmi esetre sem jelenti azt, hogy az új gazdasági rendet szocialista rendnek tekintենék. Lenin: A „baloldali” gyerekeségről és a kispolgáriasságról. *LÖM* 36. k. Budapest, Kossuth Kiadó, 1972. 277.

- 4 A kifejtés egyszerűsítése kedvéért egyelőre az állami tulajdonra szorítkozunk.
- 5 Ha nincsenek meg a csereérték – végső fokon a magánérdekű elkülönültség – megszűnésének feltételei, a közvetlen termékelosztás központi szerve maga lenne kénytelen megállapítani „valamennyi áru csereértékét” (azt a munkaidőt, amely alatt ezek az áruk „az ipar átlagos eszközeivel előállíthatók”), s végeredményben a termelés és az elosztás „zsarnoki kormányként” működne. – Másként áll a dolog akkor, ha valóban közösségi termelés folyik, és nincs többé csereérték: ilyen körülmények között a termelés és elosztás központi szerve „nem lenne egyéb, mint a közösen dolgozó társadalom könyvelését és számvitelét végző testület”. Vö. Karl Marx: *A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai*. Első rész. *MEM* 46/I. k. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1972, 72–73.
- 6 Így történt a Szovjetunióban is a mezőgazdaság szövetkezetesítése után, amely éppen azért vált létkérdéssé a forradalom számára, mert a paraszti kisüzem nem tudta árugabonával ellátni a gyors iparosítás következtében megnövekedett városi lakosságot.
- 7 Ilyen légkörben az cselekszik ésszerűen, aki foggal-körömmel óvja önmaga, csoportja, vállalata, minisztériuma különérdekeit, értékes találmányokat sülylyeszt el, mert kevesli a feltalálóból kipréselhető részesedést stb. 1983-ban jelentek meg a következő sorok: „Ma a vállalatokat annyira lekötő belső bajaik takargatása, hogy orvoslásukra alig marad idejük.” Héthy Lajos: *Gazdaságpolitika és érdekelttség*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1983, 26.
- 8 V. I. Lenin: A szakszervezetekről, a jelenlegi helyzetről és Trockij elvtárs hibáiról. *LÖM* 42. k. Bp., 1974. 200–201. Maga a gondolat már Engelsnél megtalálható: „A Kommünnek mindjárt kezdettől be kellett látnia, hogy... a munkásosztálynak, ha nem akarja éppen csak az imént meghódított uralmát megint elveszíteni, ...biztosítania kell magát saját képviselőivel és hivatalnokaival szemben oly módon, hogy kivétel nélkül, bármikor elmozdíthatónak nyilvánítja őket.” Friedrich Engels: Bevezetés a „Polgárháború Franciaországban” 1891-es kiadásához. *MEM* 17. k. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1968. 576.
- 9 Antonio Gramsci: *Az új fejedelem*. Budapest, Magyar Helikon, 1977. 97., 145.
- 10 Az itt következő fejtegetéseket is *Forradalmi és ellenforradalmi Szovjetunió* c. könyvből vettem át (90–93., 269–275.).
- 11 Legkönnyebben átlátható, a tömegek mozgósítására legközvetlenebbül alkalmas területnek látszik a szociális ügyintézés (lakáselosztás, segélyek, üdülési beutalások stb.) és a lakóhelyi önkormányzat. Utóbbi olyan elemi, bár korántsem egyszerűen megoldható dolgokat foglal magába, mint a kiskereskedelemnek vagy a környezetvédelemnek az ellenőrzése, a betegekről és öregekről való gondoskodás, étkezdék, varrodák, mosodák létesítése a helyi lakosság mindennapi életének megkönnyítésére stb.
- 12 V. I. Lenin: *Előadói beszéd a jelenlegi helyzetről*. 1918. június 27. *LÖM* 36. k. Id. kiad., 421., 422., 425.

- ¹³ Az SZKP kongresszusainak, konferenciáinak és KB-plénumainak határozatai. I. rész. Budapest, Szikra Könyvkiadó, 1954. 499. Lásd Szántó Lóránt: *A munka és a tulajdon viszonyának néhány történeti kérdése*. Politikai Gazdaságtan Füzetek, Budapest, Művelődési Minisztérium Marxizmus-Leninizmus Oktatási Főosztálya, 1986. 27.
- ¹⁴ Hevesi Gyula: *A szociális termelés. A Tanácsköztársaság iparpolitikája*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1959. 76–77.
- ¹⁵ Vö. Szántó Lóránt: i. m, 43.
- ¹⁶ Ehhez a módszerhez nem sok köze van az egykori ún. „anyagi ösztönzésnek”, amely alkalmas volt rá, hogy a munka szerinti elosztás ürügyén esetenként elleplezze – különösen a munkamegosztás felsőbb szintjein – az olykor aránytalanul magas jövedelmeket, az értéktöbblet-kisajátítás rejtett formáit, a konkurencia alattomoságait.